

Kavya Setu

A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal

Impact Factor: 7.2

ISSN No: 3049-4176

चाळीसगाव तालुक्यातील सहकार चळवळ आणि शेतकरीहितासाठी कै. रामराव दगडू पाटील 'जिभाऊ' यांचे

कार्य : एक ऐतिहासिक अभ्यास

डॉ. अमोल प्रकाश पाटील

मार्गदर्शक , जयहिंद ट्रस्ट संचलित झे.बी.पाटील महाविद्यालय, धुळे.

श्रीमती. शितल अशोकराव ढगे

संशोधक विद्यार्थी , जयहिंद ट्रस्ट संचलित झे.बी.पाटील महाविद्यालय, धुळे.

सारांश:

चाळीसगाव तालुक्यातील सहकार चळवळीच्या इतिहासात कै. रामराव दगडू पाटील 'जिभाऊ' यांचे कार्य शेतकऱ्यांच्या गरजांना संस्थात्मक प्रतिसाद देणारे म्हणून अभ्यासण्यासारखे आहे. प्रस्तुत लेखात त्यांच्या सहकारी संस्थांमधील सहभागाचा आणि शेतकरीहितासाठी केलेल्या प्रयत्नांचा ऐतिहासिक आढावा घेतला आहे. उपलब्ध जीवनपरिचय, स्मरणपुस्तिका, सहकाऱ्यांचे लेख आणि वृत्तपत्रीय स्मरणलेख यांच्या आधारे कृषिनिविष्टांचा पुरवठा, धान्यबँक, ग्रामीण उद्योग, बाजारव्यवस्था, सिंचन आणि कृषिप्रक्रिया यांचे विवेचन केले आहे.

श्री शिवाजी मल्टिपर्पज सोसायटी, शेतकी संघ आणि बेलगंगा साखर कारखान्याशी संबंधित नोंदींमधून सामूहिक साधनसंकलनाला दिलेले महत्त्व दिसते. बाजारातील सुविधा आणि सिंचनविषयक प्रयत्न शेतकऱ्यांच्या उत्पादनविक्री व उत्पादनक्षमता यांच्या प्रश्नांशी जोडलेले होते. समकालीन सहकाऱ्यांना एकत्र आणण्याची भूमिका या कार्याच्या संस्थात्मक स्वरूपाला आधार देणारी ठरते. तथापि, उपलब्ध स्रोतांतील गौरवपर भाषा, कालसंदर्भातील अस्पष्टता आणि आर्थिक परिणामांच्या आकडेवारीचा अभाव विचारात घेतला आहे. संस्था उभारण्याचे प्रयत्न आणि प्रत्यक्ष लाभ यांतील फरक राखून निष्कर्ष मांडले आहेत. जिभाऊच्या योगदानाचे महत्त्व स्थानिक सहकार्याला संघटित स्वरूप देण्यात दिसते. अधिक विश्वासाहार्थ ऐतिहासिक पडताळणीसाठी पुढील संशोधनात संस्थांचे अहवाल, सभासदनोंदी आणि शेतकऱ्यांचे अनुभव तपासणे आवश्यक आहे.

मुख्य शब्द: सहकार चळवळ, चाळीसगाव तालुका, रामराव जिभाऊ, शेतकरीहित, कृषिनिविष्टा, धान्यबँक, कृषी विपणन, सिंचन, बेलगंगा साखर कारखाना, ग्रामीण अर्थव्यवस्था.

प्रस्तावना:

शेतकऱ्यांच्या विकासासाठी उत्पादनवाढीबरोबर निविष्टांची उपलब्धता, आर्थिक आधार, साठवण, बाजारपेठ आणि प्रक्रियासुविधा महत्त्वाच्या असतात. या गरजांची पूर्तता करण्यासाठी स्थानिक समाजाने उभारलेल्या संस्थांचा इतिहास ग्रामीण परिवर्तन समजून घेण्यास मदत करतो. चाळीसगाव तालुक्यात कै. रामराव दगडू पाटील 'जिभाऊ' यांच्या कार्याशी संबंधित

Kavya Setu

A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal

Impact Factor: 7.2

ISSN No: 3049-4176

स्रोतांमध्ये अशा विविध संस्थांचा उल्लेख आढळतो. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील सहकारी प्रयत्नांपासून स्वातंत्र्योत्तर संस्थाविस्तारापर्यंत त्यांच्या योगदानाची व्याप्ती दिसते. प्रस्तुत लेखात सहकारी संस्था, ग्रामीण उद्योग, कृषी बाजारव्यवस्था आणि सिंचनविषयक प्रयत्न यांचा शेतकरीहिताच्या संदर्भात विचार केला आहे. उपलब्ध नोंदींच्या आधारे त्यांच्या नेतृत्वाचे स्वरूप स्पष्ट करताना संस्थात्मक उपक्रम आणि आर्थिक परिणाम यांतील भेद जपला आहे. तसेच स्मरणलेखांतील दाव्यांचे मूल्यमापन करताना त्यांच्या ऐतिहासिक पुराव्याच्या मर्यादाही लक्षात घेतल्या आहेत.

1. सहकारी संस्थेद्वारे शेतकऱ्यांच्या गरजांची पूर्तता: जिभाऊंच्या सहकारविषयक कार्याचा प्रारंभ ग्रामीण समाजाच्या व्यवहार्य गरजांशी जोडलेला दिसतो. उपलब्ध जीवनपरिचयात उंबरखेडे आणि परिसरातील शेतकऱ्यांच्या अडचणी सोडविण्यासाठी 1944 मध्ये श्री शिवाजी मल्टिपर्पज सोसायटी स्थापन केल्याची नोंद आहे. या संस्थेच्या कार्याचे वर्णन पुढीलप्रमाणे केले आहे, “या सोसायटी मार्फत ‘ना नफा ना तोटा’ या तत्त्वावर शेतकऱ्यांना उत्तम मार्गदर्शन व सर्वतोपरी सहकार्य व मदत देण्यात आली. शेतकऱ्यांना शेतीसाठी बी-बियाणे, खते, अवजारे, मळण्याचे मशीन घरबसल्या उपलब्ध करून देण्यात आलेत.”¹

या उताऱ्यात कृषी उत्पादनासाठी आवश्यक साधने शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचविण्याला दिलेले प्राधान्य स्पष्ट होते. बियाणे, खते आणि अवजारे मिळविण्यासाठी प्रत्येक शेतकऱ्याला स्वतंत्र प्रयत्न करावे लागल्यास वेळ, वाहतूक आणि व्यवहारखर्च वाढू शकतो. सहकारी संस्थेमार्फत अशा गरजांची पूर्तता झाल्यास सामूहिक सेवांचा लाभ मिळण्याची शक्यता निर्माण होते.

याच स्रोतांमध्ये गावोगावी धान्य गोळा करून गरजूंना देणाऱ्या ‘ग्रेन बँक’चा उल्लेख आहे. पुढील वर्षाच्या उत्पन्नातून थोडासा वाढावा घेऊन धान्य परत मिळविण्याची व्यवस्था वर्णन केलेली आहे. यात धान्याधारित परस्परसहाय्याचे स्वरूप दिसते. शेतकऱ्यांच्या उत्पादनविषयक गरजांबरोबरच त्यांच्या हंगामी अडचणींकडे लक्ष देण्याचा प्रयत्न या उपक्रमातून अधोरेखित होतो. ‘ना नफा ना तोटा’ हे वर्णन संस्थेची सेवाभिमुख दिशा दर्शवते. प्रत्यक्ष दर आणि खर्च यांची तुलना करण्यासाठी मात्र आर्थिक नोंदी आवश्यक आहेत.

2. ग्रामीण उद्योग आणि शेतीपूरक रोजगाराची दिशा: शेतकरीहिताचा विचार करताना शेतीबरोबर ग्रामीण कुटुंबांच्या इतर उत्पन्नसंधींचाही विचार करावा लागतो. जिभाऊंच्या कार्यात स्थानिक उद्योग आणि रोजगारनिर्मितीच्या प्रयत्नांचा उल्लेख आढळतो. ‘तालुक्याचे भाग्यविधाते’ या स्मरणलेखात म्हटले आहे, “गावातील लोकांसाठी रोजगार उपलब्ध व्हावा या हेतूने साबण कारखाना, कागद कारखाना, सायलो पीट, अनेक प्रकल्प सुरू करून रोजगार निर्माण केला. पंचक्रोशीतील शेतकऱ्यांसाठी श्री शिवाजी ग्रुप या माध्यमातून आठ-दहा गावांसाठी खते, बी-बियाणे, कीटकनाशके ना नफा ना तोटा या तत्त्वावर उपलब्ध करून दिल्यामुळे गाव व परिसर समृद्ध होण्यास मदत झाली.”²

या नोंदीत कृषिसेवा आणि स्थानिक उद्योग यांचा एकत्रित विचार दिसतो. साबण आणि कागदनिर्मितीसारखे उद्योग गावातील श्रमशक्तीला शेतीबाह्य कामाच्या संधी देऊ शकतात. अशा संधी उपलब्ध झाल्यास ग्रामीण कुटुंबांच्या उपजीविकेला पूरक आधार मिळू शकतो. त्यामुळे जिभाऊंच्या कार्याची व्याप्ती शेतकऱ्यांच्या उत्पादनसाधनांबरोबर ग्रामीण रोजगारापर्यंत पोहोचलेली

Kavya Setu

A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal

Impact Factor: 7.2

ISSN No: 3049-4176

दिसते. उताऱ्यात ‘परिसर समृद्ध होण्यास मदत झाली’ असे मूल्यांकन आहे. त्यातून लेखकाची कार्याविषयीची सकारात्मक धारणा समोर येते. मात्र, रोजगारांची संख्या, कामाचे सातत्य, मजुरी आणि उद्योगांची आर्थिक स्थिती दिलेली नाही. त्यामुळे या नोंदीचा उपयोग ग्रामीण उद्योगांना दिलेल्या प्रोत्साहनाचे स्वरूप समजण्यासाठी करता येतो, उत्पन्नवाढीचे निश्चित प्रमाण सांगण्यासाठी करता येत नाही.

3. कृषी बाजारव्यवस्था आणि शेतकऱ्यांसाठी पायाभूत सुविधा: शेतकरीहिताचा संबंध उत्पादनाबरोबर शेतमालाच्या विक्रीशीही असतो. बाजारात माल आणणे, त्याची साठवण करणे आणि व्यवहारासाठी आवश्यक सुविधा मिळविणे या बाबी महत्त्वाच्या ठरतात. नंदू भिका वाघ यांच्या *गिरणा काठचे तपस्वी* या पुस्तिकेत पुढील नोंद आढळते, “बाजार व्यवहारातील निरनिराळ्या अनिष्ट पद्धतीचे निर्मूलन करून उत्पादकाच्या हितसंबंधासाठी सुनियंत्रित व्यवहार पद्धतीचा अवलंब केला. कृषी उत्पन्न बाजार समिती चाळीसगाव येथे मा. जिभाऊ सभापती असताना त्यांच्या प्रयत्नाने बाजार समितीच्या आवारात प्रशस्त कार्यालय शेतकरी निवास विश्रांती गृह, गोडाऊन इत्यादी मोठी बांधकामे झालीत.”³

या वर्णनात बाजारव्यवस्थेतील व्यवहार आणि भौतिक सुविधा या दोन्ही बाबींवर भर आहे. शेतकरी निवास आणि विश्रांतीगृह यांचा उपयोग दूरवरून येणाऱ्या विक्रेत्यांच्या सोयीसाठी होऊ शकतो. गोदामासारखी सुविधा शेतमालाच्या साठवणीशी संबंधित गरजांना प्रतिसाद देते. या अर्थाने बाजारातील पायाभूत सुविधा शेतकऱ्यांच्या व्यवहारातील अडचणी कमी करण्यासाठी महत्त्वाच्या ठरू शकतात.

जिभाऊंच्या योगदानाचे मूल्यांकन करताना बाजारसमितीतील या कामांचा स्वतंत्र विचार आवश्यक आहे. सहकारी सोसायटीमार्फत कृषिसेवा पुरविणे आणि बाजारातील सुविधा विकसित करणे ही भिन्न स्वरूपाची कार्ये असली, तरी दोन्ही शेतकरीहिताशी संबंधित आहेत. उताऱ्यातील अनिष्ट पद्धतींच्या ‘निर्मूलना’चा दावा तपासण्यासाठी बाजारातील व्यवहारनोंदी आणि शेतकऱ्यांचे अनुभव आवश्यक ठरतात.

4. सिंचनविषयक प्रयत्न आणि शेतीच्या उत्पादनाधाराचा विचार: शेतकऱ्यांना साधने उपलब्ध करून देण्याबरोबर पाण्याच्या प्रश्नाकडे लक्ष देणेही आवश्यक असते. प्राचार्य विजयसिंग नरसिंग पाटील यांच्या लेखात जिभाऊंच्या बाजारव्यवस्थेतील सहभागासोबत मन्याड धरणाविषयी पुढील उल्लेख आहे, “1963 मध्ये जळगाव व धुळे जिल्ह्यातील मार्केट कमिटीचे अध्यक्ष होते. सन 1969 मध्ये जिभाऊंच्या दीर्घ प्रयत्नांनी चाळीसगाव तालुक्याला ‘मन्याड’ धरणाची अनमोल देणगी लाभली. जिभाऊंनी तालुक्यासाठी खूप काही केले आहे. हे सूर्यप्रकाशाइतके सत्य आहे.”⁴

या उताऱ्यातून जिभाऊंच्या शेतकरीहितविषयक कार्यामध्ये सिंचनाच्या प्रश्नालाही स्थान असल्याचे दिसते. पाण्याची उपलब्धता पिकांची निवड, लागवडीचे सातत्य आणि उत्पादनातील अनिश्चितता यांच्याशी संबंधित असते. त्यामुळे सिंचनविषयक प्रयत्नांचा विचार शेतकऱ्यांच्या उत्पादनाधाराला बळकटी देण्याच्या दृष्टीने करता येतो. स्रोतामध्ये 1969 चा उल्लेख असला, तरी प्रकल्पाची मंजुरी, बांधकाम, पूर्णत्व आणि प्रत्यक्ष सिंचनलाभ यांचे स्वतंत्र टप्पे स्पष्ट केलेले नाहीत. म्हणून हे वर्ष संबंधित लेखकाने दिलेली ऐतिहासिक नोंद म्हणून स्वीकारणे योग्य ठरते. धरणाचे संपूर्ण श्रेय एका व्यक्तीला देण्याऐवजी लोकप्रतिनिधी,

Kavya Setu

A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal

Impact Factor: 7.2

ISSN No: 3049-4176

शासन, तांत्रिक यंत्रणा आणि स्थानिक समाज यांच्या भूमिकांचा स्वतंत्र शोध आवश्यक आहे. उपलब्ध स्रोत जिभाऊंच्या प्रयत्नांकडे निर्देश करतो, त्यांच्या भूमिकेचा प्रशासकीय तपशील देत नाही.

5. बेलगंगा साखर कारखाना आणि कृषिप्रक्रियेसाठी भांडवलसंकलन: स्थानिक कृषी उत्पादनाला प्रक्रिया उद्योगाची जोड देण्याच्या प्रयत्नांत बेलगंगा साखर कारखान्याचा उल्लेख महत्वाचा आहे. उत्तमराव जिमाऊ पाटील यांनी ‘एक उत्कृष्ट समाज कार्यकर्ता’ या लेखात लिहिले आहे, “चाळीसगाव तालुक्यातील शेतकऱ्यांच्या उसाचे फार हाल होतात हे पाहून त्यांनी एक साखर कारखाना काढण्याचे काम हाती घेतले आहे. त्या साखर कारखान्याचे नाव बेलगंगा शुगर फॅक्टरी असून गेल्या तीन वर्षांपासून कारखान्यासाठी ते शेअर भांडवल गोळा करण्याचे काम करीत आहेत.”⁵

या उताऱ्यात ऊस उत्पादकांच्या अडचणी आणि प्रक्रिया उद्योगासाठी भागभांडवल उभारण्याचा प्रयत्न यांचा संबंध स्पष्ट होतो. कृषिप्रक्रियेसाठी आवश्यक गुंतवणूक सामूहिक सहभागातून उभी करण्याची दिशा यात दिसते. शेतमालाचे उत्पादन, त्याची विक्री आणि पुढील प्रक्रिया यांचा एकत्र विचार करणारा हा संस्थात्मक प्रयत्न होता.

या स्रोताचे ऐतिहासिक महत्त्व त्याच्या लेखनातील काळदर्शक भाषेत आहे. ‘काम हाती घेतले आहे’ आणि ‘भांडवल गोळा करण्याचे काम करीत आहेत’ या शब्दांवरून ही नोंद कारखान्याच्या उभारणीच्या टप्प्याशी संबंधित असल्याचे दिसते. ती प्रत्यक्ष उत्पादन सुरू झाल्याची तारीख सांगत नाही. तसेच लेखाचे प्रकाशनवर्ष उपलब्ध नसल्यामुळे ‘गेल्या तीन वर्षांपासून’ या उल्लेखाचे निश्चित कालखंडात रूपांतर करता येत नाही. कारखान्याच्या आर्थिक परिणामांचे मूल्यमापन करण्यासाठी गाळप, ऊसखरेदी, उत्पादकांना मिळालेली देयके आणि रोजगार यांच्या नोंदी आवश्यक आहेत.

6. विविध संस्थांमधील सहभाग आणि शेतकरीहिताची व्यापकता: जिभाऊंच्या कार्याचा आवाका एका संस्थेपुरता मर्यादित नसल्याचे उपलब्ध स्मरणलेख सूचित करतात. उदेसिंग मोहन पाटील यांच्या लेखात पुढील नोंद आहे, “गावाला विकासाच्या उंबरठ्यावर उभे करून तालुक्याच्या विकासासाठी कंबर कसली कृषी उत्पन्न बाजार समिती, शेतकी संघ, दूध उत्पादक संघ, राष्ट्रीय शिक्षण प्रसारक संस्था, सर्वोदय शिक्षण प्रसारक संस्था स्थापन करून तळहातांच्या फोडा प्रमाणे सांभाळून तालुक्याच्या विकासाची मुहूर्तमेढ रोवली.”⁶

या वर्णनात कृषिसेवा, बाजारव्यवस्था, दुग्धव्यवसाय आणि शिक्षण अशा विविध क्षेत्रांतील संस्थांचा उल्लेख आहे. विशेषतः दूध उत्पादक संघाची नोंद शेतीपूरक व्यवसायांशी संबंधित गरजांकडे लक्ष दिल्याचे सूचित करते. ग्रामीण विकासात पिकांचे उत्पादन, पूरक व्यवसाय आणि सामाजिक सुविधा यांचा परस्परसंबंध असतो. त्यामुळे संस्थांच्या या विविधतेतून जिभाऊंच्या कार्याची व्यापक दिशा समजते.

उताऱ्यात सर्व संस्थांसाठी ‘स्थापन करून’ असा एकत्रित उल्लेख आहे. इतिहासलेखनाच्या दृष्टीने मात्र प्रत्येक संस्थेतील संस्थापक, प्रवर्तक, अध्यक्ष किंवा सहकारी कार्यकर्ता या भूमिका स्वतंत्रपणे पडताळणे आवश्यक आहे. संस्थांची नोंदणीपत्रे आणि व्यवस्थापन मंडळांचे ठराव उपलब्ध झाल्यास या भूमिका अधिक स्पष्ट करता येतील. सध्याच्या स्रोतावरून त्यांच्या व्यापक संस्थात्मक सहभागाचे चित्र समोर येते.

Kavya Setu

A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal

Impact Factor: 7.2

ISSN No: 3049-4176

7. सहकाऱ्यांचे संघटन आणि संस्थात्मक नेतृत्व: सहकार चळवळीमध्ये संस्था उभारण्याबरोबर सभासद, कार्यकर्ते आणि स्थानिक नेतृत्व यांचे सहकार्य मिळविणे महत्त्वाचे असते. एन. जे. वाणी यांच्या नावाने उपलब्ध पूरक मजकुरात जिभाऊंच्या कार्यपद्धतीचे पुढील वर्णन आहे, “आधी केले मग सांगितले या उक्तीनुसार गावात शिक्षणाची सोय आणि विविध सहकारी संस्थांची स्थापना करून तालुक्याच्या विकासासाठी कंबर बांधली समकालीन नेते मंडळींना सोबत घेऊन आज दिमाखात उभे असलेल्या सहकारी, शैक्षणिक संस्थांची स्थापना करून तळाताच्या फोडाप्रमाणे सांभाळून नावारूपाला आणल्या.”⁷

या उताऱ्यात समकालीन नेत्यांना सोबत घेण्याच्या भूमिकेला महत्त्व दिले आहे. यावरून जिभाऊंच्या कार्याचा अभ्यास सामूहिक प्रयत्नांच्या संदर्भात करणे आवश्यक ठरते. संस्था चालविण्यासाठी भांडवल आणि साधनांइतकेच विश्वास, जबाबदाऱ्यांचे वाटप आणि नियमित सहकार्य आवश्यक असते. उपलब्ध वर्णन त्यांच्या नेतृत्वातील संघटनक्षमतेकडे निर्देश करते.

संस्थांची जडणघडण आणि त्यांचे दीर्घकालीन सातत्य या वेगवेगळ्या बाबी आहेत. प्रारंभीचे नेतृत्व संस्था उभी करू शकते, पुढील कार्यक्षमता टिकविण्यासाठी सभासदांचा सहभाग, आर्थिक शिस्त आणि उत्तरदायी व्यवस्थापन आवश्यक असते. त्यामुळे जिभाऊंच्या योगदानाचा वारसा समजून घेताना त्यांच्या सहकाऱ्यांचे योगदान आणि संस्थांच्या पुढील वाटचालीचाही अभ्यास करणे उपयुक्त ठरेल.

8. ऐतिहासिक मूल्यमापन : उपलब्ध नोंदी एकत्र वाचल्यास जिभाऊंच्या कार्यात ग्रामस्तरीय कृषिसेवा, तालुकास्तरीय बाजारसुविधा आणि प्रक्रिया उद्योगांसाठीचे प्रयत्न अशी वाढती व्याप्ती दिसते. निविष्टांचा पुरवठा, धान्याधारित मदत, रोजगार, विक्रीव्यवस्था आणि सिंचन या प्रश्नांकडे संस्थात्मक माध्यमातून लक्ष दिल्याचे स्रोत सूचित करतात. शेतकरीहिताचा विचार उत्पादनाच्या एका टप्प्यापुरता मर्यादित न ठेवता विविध गरजांशी जोडण्याची दिशा यात दिसते.

जिभाऊंच्या कार्यातून शेतकऱ्यांच्या अडचणींना सामूहिक संस्थांच्या माध्यमातून प्रतिसाद देण्याची दिशा दिसते. कृषिसेवा, बाजारसुविधा, सिंचन आणि प्रक्रिया उद्योग यांचा परस्परसंबंध त्यांच्या योगदानाचा महत्त्वाचा पैलू ठरतो. या वारशाचा अभ्यास करताना व्यक्तिगौरवाबरोबर संस्थांचे व्यवहार, लाभाध्यांचे अनुभव आणि उपलब्ध अभिलेख तपासणे आवश्यक आहे. अशा अभ्यासातून चाळीसगावच्या सहकार इतिहासाचे स्पष्ट आणि संतुलित आकलन घडू शकते.

निष्कर्ष:

कै. रामराव दगडू पाटील ‘जिभाऊ’ यांचे कार्य चाळीसगाव तालुक्यातील शेतकरीहिताला संस्थात्मक आधार देणारे असल्याचे दिसते. श्री शिवाजी मल्टिपर्पज सोसायटीच्या माध्यमातून कृषिनिविष्टा, अवजारे आणि धान्याची उपलब्धता वाढविण्याचे प्रयत्न झाले. ग्रामीण उद्योगांच्या उल्लेखांमधून स्थानिक रोजगार आणि शेतीपूरक आर्थिक व्यवहारांकडे दिलेले लक्ष स्पष्ट होते. बाजारसमितीतील सुविधा शेतमालाच्या विक्रीशी संबंधित व्यवहार्य गरजांना प्रतिसाद देणाऱ्या होत्या.

मन्याड धरणाविषयीच्या नोंदी सिंचनाच्या प्रश्नातील त्यांच्या सहभागाकडे निर्देश करतात. बेलगंगा साखर कारखान्यासाठी भागभांडवल संकलनाचा उल्लेख कृषिप्रक्रियेला सामूहिक गुंतवणुकीशी जोडण्याचा प्रयत्न दर्शवतो. शेतकी संघ, दूध उत्पादक

Kavya Setu

A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal

Impact Factor: 7.2

ISSN No: 3049-4176

संघ आणि इतर संस्थांशी असलेला संबंध त्यांच्या कार्याची व्यापकता स्पष्ट करतो. सहकाऱ्यांना एकत्र आणणे आणि संस्थांची जडणघडण घडविणे ही त्यांच्या नेतृत्वाची महत्त्वाची वैशिष्ट्ये ठरतात.

तथापि, संस्थांच्या स्थापनेवरूनच सर्व शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ झाली असा निष्कर्ष काढता येत नाही. उपलब्ध स्मरणलेखांमध्ये खर्च, उत्पादन, बाजारभाव, कर्जवितरण आणि लाभाध्याच्या सामाजिक रचनेची सलग आकडेवारी नाही. त्यामुळे त्यांच्या योगदानाचे मूल्यमापन करताना प्रयत्न, कार्यान्वयन आणि परिणाम हे स्वतंत्र स्तर मानणे आवश्यक आहे. पुढील संशोधनात संस्थांचे वार्षिक अहवाल, लेखापरीक्षण, भागभांडवल नोंदी, सिंचन अभिलेख आणि शेतकऱ्यांच्या मुलाखती वापरल्यास या ऐतिहासिक योगदानाची व्याप्ती अधिक नेमकेपणाने स्पष्ट होईल. त्यासाठी लहान शेतकरी, ग्रामीण महिला आणि भूमिहीन श्रमिक यांच्या अनुभवांनाही संशोधनात स्थान मिळाले पाहिजे.

संदर्भसूची:

1. पाटील रा. व., “सहकार व शिक्षण महर्षि ह.भ.प. जिभाऊ तथा कै. रामराव दगडू पाटील : जीवनपट”, पृ. क्र. 3.
2. “तालुक्याचे भाग्यविधाते, स्वर्गीय, जिभाऊ रामराव दगडू पाटील”, पृ. क्र. 1.
3. वाघ नंदू भिका, गिरणा काठचे तपस्वी, पृ. क्र. 7, PDF पृ. क्र. 10.
4. पाटील विजयसिंग नरसिंग, “संघर्षा ऐवजी समन्वय साधणारा नेता : शिक्षणमहर्षी परमपूज्य रामराव जिभाऊ”, पृ. क्र. 3.
5. पाटील उत्तमराव जिभाऊ, “एक उत्कृष्ट समाज कार्यकर्ता”, पृ. क्र. 97.
6. लोकमत, हेलो जळगाव, 1 ऑक्टोबर 2021, (पाटील उदेसिंग मोहन, “नैतिकतेचे मतिमत उपासक स्वर्गीय रामराव जिभाऊ”)
7. लोकमत, हेलो जळगाव, 19 फेब्रुवारी 2025 (वाणी एन. जे., “गावात शिक्षणाची व विविध सहकारी संस्थांची स्थापना”)